

WORMENVOER

Afschuw voor de ontbinding van het menselijk lichaam van de Middeleeuwen tot de zeventiende eeuw

Anno Steenberg

Je groeit en je voedt je
Je leeft, dan ga je dood en dan verrot je
En dan ben je helemaal niets meer...

Tu crois et puis tu te norris
Tu vis puis muers et puis porris
Et après ce tu n'es mès rien...

(Pierre de Nesson, vijftiende eeuw)¹

Ontbinding

Dit artikel heeft een onsmakelijk onderwerp. Het gaat over de ontbinding van het menselijk lichaam na de dood. Deze ontbinding werd in het westelijk Christendom van de Middeleeuwen tot in de zeventiende eeuw met grote afschuw afgeschilderd. Op zich is afschuw voor de ontbinding van lijken geen bijzonder historisch verschijnsel. Het is van alle tijden. De aanblik van het lichaam van een bekend persoon in ontbinding staat bekend als één van de vreselijkste schouwspelen die er zijn. Daar wordt nog druk gebruik van gemaakt in horrorfilms. De onvrede, die de mens heeft met de ontbinding van zijn lichaam, blijkt ook uit de vele technieken die de mens heeft beproefd om lijken te conserveren.

De intensiteit en de culturele implicaties van de afschuw voor de ontbinding kunnen echter wel verschillen per cultuur en per tijdperk. Beide waren van de Middeleeuwen tot in de zeventiende eeuw zeer groot. Niet alleen na de dood, maar ook al tijdens het leven ontwaarde en vreesde men de ontbinding van het lichaam. Dit transponeren van de ontbinding van het lichaam naar het leven is weliswaar ook niet absoluut uniek voor het Christendom. In het oud-Indische Boeddhisme bijvoorbeeld, werd deze denkstap ook gezet. Toch vormen de christelijke beschrijvingen en afbeeldingen van de ontbinding een specifiek historisch vraagstuk. Zij waren opmerkelijk gedetailleerd en expliciet, en ze waren wijdverbreid, vooral tijdens de late Middeleeuwen. Welke motieven scholen er achter deze voorstellingen van de ontbinding? Welke mentaliteit drukten zij uit? Deze vraag is op twee zeer verschillende manieren beantwoord. Volgens de ene interpretatie waren zij een logische uiting van de geringschatting die het Christendom voor het lichaam had. Dit is bijvoorbeeld de mening van Jacques LeGoff. De andere interpreta-

1 Geciteerd door Michel Vovelle, *La mort et l'occident de 1300 à nos jours* (Parijs 1983) 108.

tie, die wordt verdedigd door onder andere Philippe Ariès, zegt eigenlijk precies het omgekeerde: de grote aandacht voor de aftakeling van het lichaam verraadt juist een gehechtheid aan het lichaam.

Verrotting

Een term die de Middeleeuwen veel gebruikten om de ontbinding van een lijk aan te duiden was *putrefactio*, verrotting. Het was een geliefd religieus thema. In preken, in gedichten en in grafschriften werd in detail en met een schijnbaar enthousiasme de verrotting van het lichaam na de dood beschreven. Hele opsommingen werden gehouden van de verrottingsverschijnselen. De afschuwelijke stank van het rottende vlees; de wormen die door de cadavers krioelden; het uit elkaar vallen van afzonderlijke organen; de sappen die vrijkwamen. Soms beschrijft in de gedichten de dode zelf zijn verrotting, in alleenspraak of in gesprek met een levende. Zo ook in het genre van de dialogen tussen het lichaam en de ziel. In haar pogingen om het lichaam te overtuigen van zijn minderwaardigheid wijst de ziel in die dialogen steeds op zijn droevig lot na de dood. De dialogen tussen het lichaam en de ziel behoorden tot de moraliserende gedichten, waarin het plezier van het leven voor nietig werd verklaard met een verwijzing naar de verrotting na de dood. Vaak was het rottende lichaam dat werd geportretteerd dat van een voormalige mooie jonge vrouw. De verandering die de verrotting in het uiterlijk van het lichaam bracht was hier extra groot. Een schilderij uit de vijftiende eeuw, toegeschreven aan de artistieke koning René van Anjou, toonde een rechtopstaand vrouwen-lijk met verteerde ingewanden. Eronder stond een vers over vergane schoonheid. Andersom kon echter ook. De twaalfde-eeuwse asceet Heinrich von Melk vertelt hoe aan de vrouw van een dode ridder haar mans lijk werd voorgehouden, opdat zij de ware aard van een mensenlichaam zou leren kennen.

De preken over de verrotting waren vaak geïnspireerd door het Bijbelboek Job. En sommige gedichten, waarin de verrotting een belangrijk thema was, heetten parafrasen van Job te zijn. Bijvoorbeeld de *Vigiles des Morts* van Pierre de Nesson uit de vijftiende eeuw. Dit gedicht ging echter veel verder in de beschrijving van de verrotting dan Job. Naast Job is waarschijnlijk het gnosticisme een inspiratiebron geweest. Het gnosticisme was een allegaartje van elementen uit verschillende religies in het Romeinse rijk. Het ontstond in de tweede eeuw n.C.. Sommige gnostische sektes leken veel op het christelijk geloof, andere helemaal niet. De belangrijkste invloed van het gnosticisme op het christelijk geloof was gelegen in de scherpe tegenstelling tussen lichaam en ziel. De lichaamsverachting was in het gnosticisme zeer sterk. En één argument voor de gnostische lichaamsverachting was de 'corruptie' waaraan het lichaam onderhevig was, vooral na de dood. Het begrip 'worden' was in het gnosticisme al iets negatiefs. Het goede was onveranderlijk.²

2 Michel Feher, 'Introduction' in: *Fragments for a history of the human body I* (New York 1989) 63.

Tijdens de hoge Middeleeuwen werd het thema van de verrotting behandeld door grootheden als Bernardus van Clairvaux en Thomas van Aquino. Belangrijker is nog de aandacht die aan de verrotting wordt besteed in paus Innocentius III's boek *De miseria conditionis humanae*, ook bekend als *De contemptu mundi*. Het werd geschreven aan het eind van de twaalfde eeuw, en tot in de zeventiende eeuw was het het populairste boek over wereldverachting. Het had veel literaire invloed. De verrotting was verder hét motief voor de lichaamsverachting van de Katharen, de grootste Middeleeuwse sekte (twaalfde-dertiende eeuw). Als we tenminste hun vijanden mogen geloven, want zij zijn onze enige bron over de Katharen.³ Maar volgens Ariès was het thema van de verrotting in de hoge Middeleeuwen nog niet zó verbreid. Volgens hem was het toen nog gebruikelijker om de ontbinding te zien als vergaan tot poeder, tot stof. Het 'stof zijt gij en tot stof zult gij wederkeren' uit Genesis.⁴

In de late Middeleeuwen nam zowel de hoeveelheid van de voorstellingen van de verrotting als de explicietheid ervan sterk toe. Macabere thema's, zoals de dodendans, 'de drie doden en de drie levenden' en de triomf van de dood, gingen woord en beeld beheersen. Meestal wordt gezegd dat de essentie van het macabere lag in de boodschap, dat iedereen van het ene op het andere moment door de dood kon worden overvallen. Ariès definieert 'het macabere' anders. Volgens hem was de essentie van het macabere dat de lijken werden weergegeven in staat van ontbinding, en niet als alleen maar skeletten.⁵ Het ligt voor de hand om de grotere verbreidheid van de macabere thema's in de late Middeleeuwen te verklaren uit de grote epidemieën, die in de veertiende eeuw toesloegen. De dood was voor iedereen een zeer bekend tafereel geworden. Het thema van de verrotting kwam nu ook meer naar voren in de versiering van kerken en kerkhoven. Vanaf 1350 kwamen er grafstenen waarop een beeld was gemaakt van een uitgestrekt lichaam in ontbinding. Krampachtig samengetrokken ledematen, ongedierte dat door het lijk krioelde, het werd allemaal afgebeeld. Deze grafstenen vormden wel een groot contrast met de traditie om doden op kerkhoven af te beelden als vredig slapenden. De naargeestige grafbeelden bleven tot de zestiende eeuw. Ze kwamen voor in Noordwest-Europa, nauwelijks in Zuid-Europa. Maar ook in Noordwest-Europa waren ze niet overheersend. Talrijker waren de afbeeldingen van de verrotting in boeken. In Engelse en Franse getijdenboeken tussen 1400 en 1420 bijvoorbeeld, keerde een bepaald macaber thema steeds terug: een kerkhof waar twee kluizenaars mediteren en heilige boeken lezen, verderop één à twee personen, van wie één een jonge man, die naar een pasgegraven graf kijken, waar twee lijken in staat van ontbinding hen aankijken, soms grijnzend.

De Renaissance bracht, zoals terecht altijd wordt benadrukt, een positievere visie op het leven en het lichaam, en een minder onprettig beeld van de dood. Als symbool voor deze verandering wordt wel eens de polemische

3 Caroline Walker Bynum, 'The female body and religious practice in the later Middle Ages' in: Michel Feher ed., *Fragments for a history of the human body I* (New York 1989) 161-219, aldaar 214.

4 Philippe Ariès, *L'homme devant la mort* (Parijs 1977) 114.

5 Ibidem, 112-113.

Liggend grafbeeld in de voormalige abdij van Sint Vedastus in Arras (Frankrijk), uit de vijftiende eeuw. in: Ph. Ariès, *Images of man and death* (Cambridge 1985) 156.

reactie van de Italiaanse humanist Giannorro Manetti op paus Innocentius III's *De miseria conditionis humanae* aangehaald. Manetti's boek, uit 1452, heette juist: *De dignitate et excellentia hominis*. Niet iedereen was echter zo optimistisch als de Italiaanse humanisten, en met het thema van de verrotting was het niet zomaar gedaan. Weliswaar treft men in testamenten van de zestiende eeuw niet meer de benaming 'mijn kreng' (= rottend vlees) aan, zoals in testamenten van de vijftiende eeuw.⁶ Maar in de literatuur bleef het thema van de verrotting volop aanwezig. En op de zestiende-eeuwse schilderijen *De gestorven Christus in het graf* van Hans Holbein de Jongere en *De dode Christus* van Matthias Grünewald werd zelfs het lichaam van Christus afgebeeld met sporen van verrotting. In de zeventiende eeuw maakte het thema van de verrotting geleidelijk plaats voor een soberder voorstelling van het lijk, namelijk als louter botten. In de achttiende-eeuwse romantische literatuur dook het thema echter weer op. Een duidelijk einde is moeilijk aan te geven. Het zegt echter wel iets dat het in de achttiende eeuw nog mogelijk was om in een wetenschappelijk werk over de ontbinding het beladen woord *putrefaction* te gebruiken. In de negentiende eeuw was het neutralere woord *decomposition* gangbaar geworden.

6 Philippe Ariès, *Western attitudes toward death. From the Middle Ages to the present* (Londen 1974) 41.

Ook het leven is verrotting

Bij het thema van de verrotting na de dood hoorde meestal de gedachte dat eigenlijk ook het leven al verrotting is. Het is niet zo dat na het leven opeens iets geheel nieuws met het lichaam gebeurt. De verrotting na de dood is een voortzetting van de verrotting die al tijdens het leven is begonnen. De verrotting na de dood onthult de ware aard van het lichaam, die tijdens het leven nog een beetje verborgen bleef: het is niets dan verrotting. Tijdens zijn leven scheidt de mens al vele soorten rottende materie uit: snot, slijm, enzovoort. Deze gedachte kan een motief zijn om het lichaam te minachten. John Donne (zestiende-zeventiende eeuw) vat zulke lichaamsverachting goed samen. Uit zoiets smerigs als sperma kan niets goeds meer voortkomen:

Between that excremental jelly that thy body is made of at first, and that jelly which thy body dissolves to at last, there is not so noisome, so putrid a thing in nature.⁷

En wat anders is de maag dan een reservoir van verrotting? Het is van belang om niet te veel lekkere dingen te eten, want dat zal de verrotting bespoedigen en erger maken. Volgens sommigen moeten vooral vrouwen, die tenslotte zo van lekker eten houden, hiervoor oppassen. Petrus Damiani (elfde eeuw) vertelt een anekdote over een rijke vrouw die een zeer weelderig leven leidde, ook wat haar maaltijden betrof. Op een dag begon ze de stank van verrotting te verspreiden. Dit verband tussen veel eten en verrotting werd wel gebruikt om het sober bestaan van de monniken te verdedigen. Een mager, gehard lichaam is minder vatbaar voor verrotting. Verder waarschuwt de zestiende-eeuwse Tomasso Campanella dat men geen rottende dingen moet eten, en ook geen voedsel met een kort bestaan, zoals groenten en fruit. Zulk voedsel kort ons leven. Het beste voedsel zijn dieren met een lang leven. Het was niet moeilijk om het verband tussen voedsel en verrotting te leggen. Onze verfijnde technieken om voedsel goed te houden had men niet. Een Italiaans gezondheidsboek uit de zeventiende eeuw wijt het schimmelen van het brood aan verrotte lucht. Het idee van verrotte lucht was in de vroeg-moderne tijd ook één van de manieren waarop men de pestepidemieën trachtte te verklaren. In het geval van vlees was het verband tussen de verrotting in het leven en de verrotting na de dood zeer direct. Om vlees te kunnen bewaren paste men dezelfde, primitieve, methodes toe, als die men soms gebruikte om lijken een tijdje tegen verrotting te beschermen. (Dat laatste deed men bijvoorbeeld, wanneer men wilde voorkomen dat een aanzienlijke al tijdens zijn begrafenis sporen van verrotting vertoonde.) In de steden zag men verrotting ook nog eens overal op straat, vanwege het gebrek aan een goede vuilafvoer.⁸

7 Geciteerd door Douglas Gray, *Themes and images in the medieval English religious lyric* (Londen 1972) 192.

8 Piero Camporesi, *The incorruptible flesh. Bodily mutilation and mortification in religion and folklore* (Cambridge 1988) 82-86 en 179-181.

Veel ziektes werden geïnterpreteerd als verrotting. Vooral huidziektes leenden zich daarvoor. Melaatsheid, schurft, olifantsziekte, koudvuur, herpes, gangreen: allemaal gaven ze de indruk van verrotting.⁹ Iemand die aan de meest verschrikkelijke ziektes leed was de veertiende-eeuwse dichter Eustache Deschamps. Hij heeft onder andere geleden aan de pest, aan reumatiek, aan nierstenen en aan huidziektes als schurft. Een extreem geval, maar minder extreem voor de veertiende eeuw dan voor nu. Hij schrijft: Onder invloed van ziektes "kwijnt het lichaam weg, slijt het, bederft het en wordt het vernietigd. Het wordt zwak en totaal verrot". Het verval van ziekte en ouderdom is volgens Deschamps een voorbode van wat er na de dood met de mens gebeurt. In zijn *Double lay de la fragilité humaine*, dat was geïnspireerd door paus Innocentius III's *De miseria conditionis humanae*, beschrijft Deschamps uitgebreid de aftakeling tijdens de ouderdom. Daarmee behoorde het tot het poëtisch genre van de *proprietas mortis*, dat de eerste tekenen van de dood beschreef. Wat uit Deschamps' boek spreekt lijkt niet zozeer lichaamsverachting, als juist een grote gehechtheid aan het aardse lichaam. Het is opmerkelijk dat Deschamps zo goed als nooit naar het hiernamaals verwijst.¹⁰ Ook wanneer laat-Middeleeuwse dichters als François Villon vergelijkingen maken tussen het uiterlijk van een vrouw in haar jeugd, en haar uiterlijk tijdens haar ouderdom en haar dood, kan men twifelen aan hun wereldverzaking.¹¹

Wormenvoer

Wormen waren een belangrijk element in de afschuw voor de verrotting. Zij krioelen door de verrotting, zij horen bij het lijk, zij eten het op. De zestiende-eeuwse Giovanni di M. Pedrino Depintore vertelt over een begraafplaats die zozeer overspoeld werd door wormen, dat men gedwongen was hem in brand te steken. Uit de analyse door de historicus Piero Camporesi van Italiaanse bronnen uit de vroeg-moderne tijd blijkt dat men dacht dat de wormen ontstonden uit de verrotting van het lichaam. Soms wordt ook de verrotting van afval als ontstaanshaard genoemd. Hoe de wormen precies ontstonden was onduidelijk. Soms hield men het erop dat zij uit de stank van de verrotting ontstonden, dan weer zag men de vrijgekomen lichaamssappen als bron. Volgens een verhaal, dat op de oude Grieken terugging, ontstond er na de dood een slang- of wormachtig wezen uit het ruggemerg.¹² De woorden 'slang' en 'worm' werden vaak door elkaar gebruikt. Tijdens het leven zijn er vaak wormen in de maag. Daar veroorzaken zij de meest uiteenlopende ziekten. De respectabele arts Giovan Battista Codronchi schrijft aan het begin van de zeventiende eeuw over een epidemie in Imola. De oorzaak is volgens

9 Ibidem, 91-93 en 153-155.

10 Ch. Martineau, 'Corps chrétien, corps païen ou la dramatique du corps chez Eustache Deschamps' in: *L'image du corps humain dans la littérature et l'histoire médiévales* (Nice 1981) 51-70.

11 Johan Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen in de veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* (Groningen 1973) 136.

12 Richard Broxton Onians, *The origins of European thought about the body, the mind, the soul, the world, time and fate. New interpretations of Greek, Roman and kindred evidence, also of some basic Jewish and Christian beliefs* (Cambridge 1951) 206.

hem dat de armen slechts vette en 'koude' dingen hadden gegeten, die een langzame spijsvertering met zich mee brachten. Daardoor ontstonden achtereenvolgens verrotting, wormen en ziekte. Het middel om een patiënt te genezen was dus vaak om de wormen uit zijn lichaam te verdrijven. Daarbij werden braakmiddelen ingezet, en dikwijls ook exorcisme. Bij de verhalen over de uitbanning van wormen uit het lichaam kunnen wij natuurlijk denken aan de maagwormen en darmwormen, die de wetenschap heeft ontdekt. Maar zij verklaren maar ten dele de verhalen over de succesvolle verdrijving van zeer grote of zeer vele wormen. Er moet ook veel fantasie in het spel zijn geweest.¹³

De status van de worm was ambivalent. Die ambivalentie is al aanwezig in de Bijbel.¹⁴ Soms werd de mens met de worm vergeleken. Want, aldus Augustinus, ook de mens werd geboren uit vlees. Meestal was de worm de grote vijand. Maar de worm kon ook optreden als het rechtvaardige instrument van God, dat een einde maakte aan de menselijke ijdelheid. Deze rol hebben de wormen ook in het vijftiende-eeuwse boek *A disputacion betwyx the body and wormes*. De titel bevat een opmerkelijke parodie op het genre van de debatten tussen het lichaam en de ziel, waarin de wormen ook al een rol speelden. Uit de discussie in dit boek tussen het lichaam van een jonge vrouw en de wormen, die het aan het opeten zijn, treden de wormen naar voren als de beulen én als het geweten van de mens. Zij wijzen het lichaam zijn plaats.¹⁵ Hoewel de worm het meestgenoemde dier was, was er een hele schaar van diertjes, die soms dezelfde rol hadden. Innocentius III heeft het over 'beesten, serpentes, wormen en motten'. Vaak bleef het zo vaag. Als het maar klein was en krioelde. Na wormen werden padden het vaakst genoemd. Volgens de wormen in *A disputacion betwyx the body and wormes* hebben zij tijdens het leven al voorboden gezonden, namelijk luizen en vlooiën. Na dit argument geeft het lichaam zijn minderwaardigheid toe. De vrees voor zwermende diertjes is weer iets algemeen menselijks. Ze zijn ongrijpbaar, onbestrijdbaar. Door een merkwaardige omkering verschijnen juist deze dieren in de hekserij en in de volksgeneeskunde in het algemeen als geneesmiddeltjes. In de medische literatuur van de zeventiende eeuw werden wormen soms nog als een prominente ziekteverwekker opgevoerd. De geneeskunde maakte minder snel vooruitgang dan de astronomie en de natuurkunde. Vanaf het begin van de zeventiende eeuw won echter de overtuiging veld, dat leven slechts uit leven kan voortkomen en niet uit verrotting. De moderne wetenschap met haar antiseptica heeft de verrotting tot een minder grote dreiging gemaakt, zowel in de werkelijkheid als in ons denken.¹⁶

13 Camporesi, *The incorruptible flesh*, 88-115.

14 Ibidem, 271.

15 Marjorie M. Malvern, 'An earnest "Monyscon" and "tinge delectabyll" realized verbally and visually in "A disputacion betwyx the body and wormes", a middle English poem inspired by tomb art and northern spirituality', *Viator* 13 (1982) 415-443.

16 Camporesi, *The incorruptible flesh*, 279-280.

Het ideaal van onbederfelijkheid

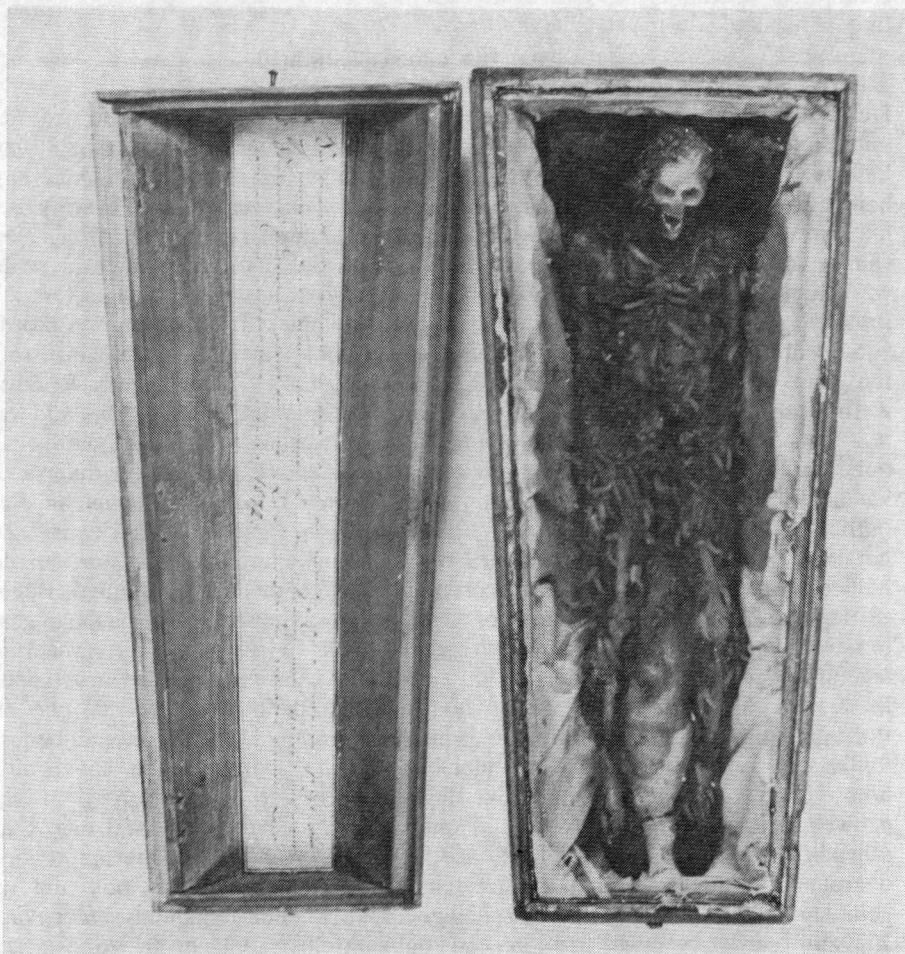
De tegenhanger van de afschuw voor de verrotting was het ideaal van de onbederfelijkheid. Onbederfelijkheid was een belangrijke eigenschap van heiligen. Vele verhalen vertellen over het wonder dat het lichaam van een heilige intact bleef na zijn dood. Daarbij wordt vaak vermeld hoe heerlijk het lijk van zo'n heilige ruikt, in tegenstelling tot de stank van de verrotting. Eén van de geweldigste eigenschappen van Maria, is dat door haar hemelvaart de verrotting haar bespaard is gebleven. De monnik Caesarius van Heisterbach (twaalfde-dertiende eeuw) heeft veel boeken gekopieerd. Na zijn dood wordt zijn rechterhand, waarmee hij dit heilig werk heeft verricht, intact aangetroffen. Van de 42 heiligen, die leefden tussen 1400 en 1900 en die een Rooms-Katholieke feestdag hebben, zijn er 22 met claims op onbederfelijkheid en nog eens zeven, van wie vreemde verschijnselen worden verteld, die wijzen op onbederfelijkheid.¹⁷ Het ideaal van onbederfelijkheid is niet alléén maar een ideaal. In een enkel geval komt het voor, dat een lijk inderdaad spontaan niet ontbindt. Over de oorzaken is de wetenschap het nog niet helemaal eens.¹⁸ In het klooster St. Anthonius te Ferrara werd het onbederfelijke lichaam van de heilige Beatrice II d'Este jaarlijks ceremonieel opgegraven en gereinigd. Begin zestiende eeuw stopte men hiermee. Toen begon er een vloeistof uit haar graf te stromen, die vele heilzame werkingen bleek te hebben. Dit verhaal is eigenlijk niet eens geschiedenis, in de zin van 'iets dat voorbij is'. De antropologe Joao de Pina-Cabral vertelt hoe de boeren in de streek Minho in Portugal nog steeds onbederfelijke lichamen vereren. Wanneer een onbederfelijke een onbesproken levenswandel heeft gehad, wordt er een kapel voor hem gebouwd. Twee onbederfelijke lichamen koestert men daar zo al vijf eeuwen lang. Aan de andere kant is onbederfelijkheid toch ook wel eng. Ons schrikbeeld van de vampier, die weer opstaat uit zijn kist, herinnert ons daaraan. De Rooms-Katholieke geestelijken in Minho zijn dan ook niet zo gelukkig met het volksgeloof dat heiligheid en onbederfelijkheid samengaan. Zij zijn eerder geneigd om in een onbederfelijke een grote zondaar te vermoeden.¹⁹ We vinden het ideaal van de onbederfelijkheid ook in voorstellingen van de wederopstanding op de Dag des Oordeels, van de hemel en van het paradijs op aarde. De lichamen zijn dan onkwetsbaar geworden en dus ook onbederfelijk. Ook hier geen stank van verrotting, maar juist heerlijke geuren. Omgekeerd wordt het vagevuur, dat een Engelse monnik in de twaalfde eeuw beschrijft, juist gekenmerkt door ondraaglijke verrotting en stank. In de hel, die de mystica St. Francesca Romana (veertiende-veertiende eeuw) zich voorstelt, is overal verrotting. Wormen worden als martelwerktuigen in de wonden van de zondaars geplaatst.²⁰

17 Bynum, 'The female body and religious practice in the later Middle Ages', 195 en 203.

18 Louis-Vincent Thomas, *Le cadavre. De la biologie à l'anthropologie* (Brussel 1980) 40.

19 Joao de Pina-Cabral, *Sons of Adam, daughters of Eve. The peasant worldview of the Alto Minho* (Oxford 1986) 230-233.

20 Camporesi, *The incorruptible flesh*, 8-10, 25, 52-53 en 239-247.

Duits *Memento Mori*-miniatuurgrafkistje uit de tweede helft van de zeventiende eeuw, bedoeld om jezelf er af en toe aan te herinneren hoe vergankelijk het lichaam ook al weer is. Bewaarplaats: Paderborn.

Een geijkt thema of een nieuwe bewustwording?

Hoe moet men nu het grote belang van het thema van de verrotting tijdens de Middeleeuwen, en de nasleep daarvan in de eeuwen erna, duiden? Een gedeelte van de verklaring ligt simpelweg in de vele aanleidingen die men had, om overal om zich heen verrotting te zien. Ziekte en dood waren zeer frequent. Men had geen adequate conserveringsmiddelen voor voedsel. En men had in de steden geen goede vuilafvoer. Maar daarmee is niet alles gezegd.

Volgens de Italiaanse historicus Alberto Tenenti werd de verrotting in de late Middeleeuwen anders voorgesteld dan daarvoor. De afschuw over de

verrotting groeide in de late Middeleeuwen zozeer, dat die volgens Tenenti buiten het kader van het Christendom viel. Volgens de christelijke leer zou de dood een positieve gebeurtenis moeten zijn: de dood verlost ons van het aardse lichaam. In de dertiende eeuw paste het macabere nog in dat morele kader. De boodschap, dat het aardse leven minderwaardig is, werd er nog bij vermeld. Uit de beschrijvingen en de afbeeldingen van de verrotting uit de late Middeleeuwen krijgt men echter niet meer de indruk dat het lichaam niets méér is dan een onbetekenende huls voor de ziel. Uit die voorstellingen van de verrotting spreekt eerder juist een grote gehechtheid aan het lichaam. Ook vóór de late Middeleeuwen schulde die gehechtheid aan het lichaam al achter het thema van de verrotting, volgens Tenenti. Maar toen bleef deze onchristelijke emotie nog gevangen in de christelijke context. (Men zou de leer, dat bij het Laatste Oordeel lichaam en ziel weer verenigd zullen zijn, kunnen zien als een tegemoetkoming aan de gehechtheid aan het lichaam.²¹ Zoals bij de beschrijving van het ideaal van onbederfelijkheid bleek, zag men het hiernamaals nogal eens in lichamelijke termen.) In de late Middeleeuwen verscheen de doodsangst zonder de troost van het hiernamaals. In de gedichten van Eustache Deschamps over ziekte en ouderdom bijvoorbeeld, is het hiernamaals opmerkelijk afwezig. In plaats van troost te vinden in het collectieve lot van het Laatste Oordeel, werd de Middeleeuwer banger voor zijn Middeleeuwen als een eerste teken van een nieuwe bewustwording.²²

Tenenti's verklaring van het thema van de verrotting zou veel minder bekend zijn, wanneer zij niet gedeeltelijk was overgenomen door Ariès in zijn beroemde boek *L'homme devant la mort*. Ariès werkt het idee uit, dat men in de late Middeleeuwen banger werd voor zijn eigen, individuele dood. In de hoge Middeleeuwen zag men het moment van de lichamelijke dood en het einde van het leven niet als identiek. Het aardse leven was pas definitief afgesloten met het Laatste Oordeel, dat voor alle mensen tegelijk werd uitgesproken. Tot het moment van het Laatste Oordeel kon men het lot van een gestorvene nog gunstig beïnvloeden, door op aarde voor hem te bidden. Volgens Ariès kreeg men in de late Middeleeuwen meer het idee, dat de dood al het definitieve einde was van het aardse leven. Daarom kreeg men toen ook meer behoefte aan een vagevuur, om toch nog een soort wachtperiodes te hebben, vóór het individu werd geconfronteerd met zijn persoonlijke apocalyps. Een sprekend voorbeeld van het grotere momentum, dat men aan de dood toekende, vindt Ariès de vijftiende-eeuwse *artes moriendi*. Dit waren handleidingen hoe te sterven. Ze beschreven de doodstrijd als een strijd tussen goed en kwaad om de ziel van de stervende. De uitkomst van die strijd bepaalde het lot in het hiernamaals.²³

Ook Johan Huizinga verklaart in *Herfsttij der Middeleeuwen* de voorstellingen van de verrotting in de late Middeleeuwen vanuit een liefde voor het aardse leven. De gehechtheid aan het aardse blijkt bijvoorbeeld uit de voorstellingen van de verrotting van de vrouwelijke schoonheid. De wereld-

21 Bynum, 'The female body and religious practice in the later Middle Ages', 197.

22 Alberto Tenenti, 'Das Todesbewusstsein' in: Ruggiero Romano en Albertyo Tenenti, *Fischer Weltgeschichte 12. Die Grundlegung der modernen Welt. Spätmittelalter, Renaissance, Reformation* (Hamburg 1967) 116-124, aldaar 118.

23 Ariès, *L'homme devant la mort*, 129-140.

verzaking is daarin in de loop der tijd steeds verder te zoeken. Tegelijk schuilt achter de voorstellingen van de verrotting een levensbangheid, een *defaitisme*. Die levensbangheid spreekt uit de redenering: Als het lichaam na de dood zo lelijk wordt, kan het tijdens het leven ook niet veel waard zijn.²⁴

Een heel andere, meer 'traditionele' interpretatie van het thema van de verrotting geeft Jacques LeGoff. Hij doet dat in een zeer kort essay in de bundel *L'imaginaire Médiéval*, die evenals zijn voorganger *Pour un autre Moyen Age* bedoeld is om mythes over de Middeleeuwen uit de weg te ruimen.²⁵ Volgens LeGoff hoeft men de verklaring voor het thema van de verrotting niet buiten de geest van de Middeleeuwen te zoeken. Het lichamelijke was minderwaardig. En de voorstelling van de verrotting was een manier om die minderwaardigheid te laten zien. De aftakeling van het lichaam paste ook bij de theorieën over het verval en de ouderdom van de wereld. LeGoff ziet geen wezenlijk onderscheid tussen de voorstellingen van de verrotting in de hoge en in de late Middeleeuwen. Zoals net werd gezegd, school volgens Tenenti achter de voorstellingen van de verrotting uit de hoge Middeleeuwen ook al een liefde voor het leven, zij het dat die minder expliciet tot uiting kwam dan in de late Middeleeuwen. Ariès ontkomt aan die conclusie door te stellen dat het thema van de verrotting in de hoge Middeleeuwen nog niet zo verbreid was. Om zijn interpretatie kracht bij te zetten citeert LeGoff *Les vers de la mort* van Hélinand (eind twaalfde eeuw, dus uit de hoge Middeleeuwen):

Een goedgevoed lichaam, een fijngevoelig vlees
is slechts een hemd van wormen en vuur (van dood en hel)
het lichaam is laag, rottend en verwelkt
het plezier van het vlees is giftig en bederft onze natuur.

De boodschap van wereldverzaking is hier inderdaad zeer duidelijk. Huizinga, Tenenti en Ariès zouden deze regels van Hélinand echter kunnen contrasten met de regels van Pierre de Nesson uit de late Middeleeuwen, die aan het begin van dit artikel werden geciteerd. Daaruit spreekt toch een grote spijt over de verrotting. Het is waar dat de verrotting steeds werd opgevoerd als een toonbeeld van de minderwaardigheid van het lichaam. Maar eigenlijk is het veelzeggend dat men zo'n toonbeeld nodig had. Een goed christen zou de onbelangrijkheid van het lichaam toch moeten inzien vanuit zijn geloof. Oók wanneer het lichaam steeds mooi zou blijven, wanneer het onbederfelijk zou zijn. Het thema van de verrotting veronderstelde dus vanaf het begin al een zekere waardering voor het lichamelijke. In de late Middeleeuwen trad die waardering sterker en openlijker naar voren in de voorstellingen van de verrotting, dan in de hoge Middeleeuwen.

24 Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen*, 136-139.

25 Jacques LeGoff, 'Corps et idéologie dans l'occident médiéval' in: *L'imaginaire médiéval. Essais* (Parijs 1985) 123-126.